

Azerbaycan Cumhuriyeti'nin İlk İstanbul Sefiri Yusuf Vezir Çemenzeminli'nin Fransa'daki Muhaceret Yılları

Emigration Years of Yusuf Vezir Chamanzaminli in France, the First Ambassador of Azerbaijan Republic in Istanbul

Ramin SADIGOV*

Özet

Azerbaycan edebiyatı ve içtimai fikir tarihine, yaptığı faaliyetleri ve eserleri ile bir yenilik getirmiş olan Yusuf Vezir Çemenzeminli, XX. yüzyılın başlarında yetişen ender şahsiyetlerden birisi olmuştur. Aslında eğitimi hukuk olmasına rağmen edebiyat onun daha fazla ilgisini çekmiştir. Küçük yaşlarından itibaren ağabeyinin de etkisi ile şiirler yazmaya ve edebi eserler okumaya başlaması hayatının sonraki döneminde sevdiği bir alışkanlığa dönüşmüş, kaleme aldığı yapıtlarla kitleler üzerinde derin izler bırakmıştır. Siyaset için sarfettiği çaba ve zamanı sonradan bir kayıp olarak gördüğünü açıklayan Çemenzeminli, 1919-1920 li yıllarda Azerbaycan Cumhuriyeti'nin İstanbul'daki ilk sefiri vazifesini icra etmiştir. Daha sonra ise İstanbul'dan ayrılmak zorunda kalmış ve Fransa'ya kardeşinin yanına yerleşmiştir. Bu makalede Azerbaycan edebiyatının mühim siması Yusuf Vezir Çemenzeminli'nin Fransada'ki muhaceret yılları, muhacerette iken dava arkadaşları ile niçin ters düştüğü ve 1926 yılında Sovyet Azerbaycanı'na dönüşü hakkında bilgiler verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan, Muhaceret, Sovyet, Musavat, İstanbul.

Abstract

Y. V. Chamanzaminly was one of the rare persons in the beginning of the XX century, who brought a novelty with his activities and works to the literature and public thought of Azerbaijan. Although, he was a lawyer, the literature attracted his attention much. He wrote the poems and read literary works under the influence of his brother since childhood. It was a favourite habit in the next stages of his life and

* Dr., Azerbaycan Bilimler Akademisi Şeki bölge merkezinin bilim sekreteri, saki552003@yahoo.com

the writer made the deep impressions over the nation with his works. He assessed as a loss the times which he was engaged in politics. In 1919-1920 he was the first ambassador of Azerbaijan Republic in Istanbul. But then he induced to leave from Istanbul and moved to Paris, to his brother.

This article covers details about Y. V. Chamanzaminly, an important figure of Azerbaijani literature, his life in exile at France, why he was segregated from his movement friends, and at least his return to Soviet Azerbaijan in 1926.

Key Words: Azerbaijan, Emigration, Soviet, Musavat, Istanbul.

1. Yusuf Vezir Çemenzeminli'nin Ailesi ve Çocukluğu.

Yusuf Vezir (Çemenzeminli), 12 Eylül 1887 yılında, Azerbaycan'ın hoş ve tabiatı gayet güzel bölgelerinden olan Karabağ'ın Şuşa şehrinde dünyaya gelmiştir. Dedesi Mirza Alimehmedağa, 18. yüzyılın ikinci yarısında Karabağ hükümdarı İbrahimhalil Hanın (1759-1806) nüfuzlu vezirlerinden biriydi. Dönemin Şuşa'sında en mühim beylerden biri olan babası Mirbaba Vezirov ise İran, Orta Asya ve Osmanlı ülkelerini gezmiş, ileri görüşlü ve okumuş bir insandı. Fars ve Türk dillerini çok iyi bilen Mirbaba, edebiyat ile yakından ilgilenmiş, doğunun büyük şairleri Firdevsi, Hafız, Nizami, Sadi ve Füzuli'yi derinden öğrenmişti.

Gençlik yaşlarında kazandığı paraları ziyafetlerde ve düğünlerde tüketen Mirbaba, daha sonralar fakirleşmiş ve Ağdam'da bir attar¹ dükkanı açmıştı.² Bir yandan ticaretle uğraşarak ailesinin geçimini sağlamaya çalışırken, bir yandan da çocuklarının eğitimi ile bizzat ilgilenir, bütün varlığıyla onların eğitimine önem vermişti.³ Hatta çocuklarını eğitmek için kendine özgü bir ders metodu bile belirlemişti. Bu arada çocuklarının öğrenmesi için bir Farsça-Azerbaycan Türkçesi sözlüğü de yazmıştı.

Yusuf Vezir'in annesi Seyit Aziz Seyit Hüseyin kızı, merhametli, adaletli ve cesur bir kadındı. Mirbaba'nın üçüncü hanımıydı. Çocuklarının eğitim ve yetişmesinde onun da büyük katkısı olmuştu. Yusuf Vezir'in büyük kardeşi Ebülhesen ise, Şuşa'da bilgili ve terakkiperver fikirli bir genç olarak tanınırdı. Türk, Fars, Arap ve Rus dillerini çok iyi biliyordu. Birçok Şuşalı genç Rus dilini Ebülhesenden öğrenmişlerdi.⁴ Edebiyatı daha çok seven Ebülhesen kendi kütüphanesini oluşturarak Azerbaycan ve Rus klasiklerinin eserlerini toplamıştı. Zaman zaman şiir ve piyesler de kaleme alıyordu. Yusuf Vezir, kendisinin yetişmesinde ağabeyinin kütüphanesinden

¹ Attar: İlaç ve çeşitli bitkisel yağları satan kişi.

² Orhan Vezirov, *Babam Yusuf Vezir Çemenzeminli Hakkında*, Bakü 1997, s. 4-5.

³ Cennet Nağıyeva, *Yusuf Vezir Çemenzeminli Arhivinin Tasviri*, Bakü 1999, s. 4.

⁴ Cennet Nağıyeva, *age*, s. 4.

faaydalandığını söylüyordu. “Ağabeyimin kütüphanesi elime geçtikten sonra bende edebiyata ve resme büyük merak uyandı. Boş vakitlerimi resim ve edebiyat için harcıyordum” diyordu.⁵

Yusuf Vezir'in küçük kardeşi Miri de ileri görüşlü bir gençti. 1907 yılında yazdığı bir günlüğünde Yusuf Vezir, kardeşi Miri hakkında şunları kaydediyordu: “Miri, doğanın ender lütfudur. Güzel giyinmeği ve bayanlara nasıl davranılması gerektiğini bilen biridir. Dansı ve tiyatroyu sever. Kendisi yeni devrin Yevgeni Onegin'i olabilir. Din-falan tanımaz. Çok da iyi espri yapma becerisi var.”⁶

Yusuf Vezir ilk eğitimini Şuşa'da aldıktan sonra yine aynı şehirdeki Rus –Azerbaycan realnı okuluna kaydoldu. Realnı okulda faal olan öğrenciler hayatın sıkıcı, ezici yönlerini görüp tepkilerini değişik yöntemlerle göstermeğe çalışırlardı. Bu tepki yöntemlerinden biri de fikirlerini bir dergi yayımlayarak duyurmaktı. Yusuf, 1904 yılında amcasının oğlu Mirhesen Vezirov'la beraber Rusça *Fokusnik* (Sihirbaz) adlı bir dergi yayımlayabilmişti.

Ailenin geçim durumunun kötüleştiği dönemlerde Yusuf, özel dersler veriyor ve bundan sağladığı gelire kendisine yeni kitaplar alıyordu. Bu arada babası, onu yenilikçi fikirlerinden vazgeçirmek için realnı okuldan uzaklaştırmak istese de buna muvaffak olamıyordu. 1906 yılında babası öldükten sonra Yusuf Vezir tek başına ailenin geçimini sağlamak zorunda kaldı.

1905-1906 yıllarında Şuşa'da ve Karabağ'ın diğer bölgelerinde Ermenilerle Azerbaycanlılar arasında çatışmalar baş veriyordu. Diğer hükümet binaları ile beraber realnı okulun da binası Ermeni mahallesinde bulunduğundan Azerbaycanlı öğrenciler okulu terk etmek zorunda kaldılar. Parası olanlar ise Bakü'ye eğitim almaya gitti. Yusuf Vezir de eğitime devam etmek istiyordu. Bunun için Bakü'deki öğrenci arkadaşlarından birine mektup yazarak durumu izah etti. Bir süre sonra arkadaşından olumlu yanıt alan Yusuf Vezir, o heyecanlı günleri şöyle anlatıyordu: “Bakü'ye değil, benim için yeni bir ilim ve medeniyet dünyasına gidiyordum. Ne kadar sevinçli dakikalar idi!”

Yusuf Vezir 1909 yılında Bakü realnı okulundan mezun oldu. Mezunların şerefine okulda büyük bir mezuniyet töreni düzenlendi. Okulu bitirdiği günlerde günlüğüne şunları yazıyordu: “Realnı okulu bitirdim. “Sakallı

⁵ Ferman Bayramov, “Çemenzeminli Yaradıcılığında Kütüphane ve Bibliyografya Meseleleri”, *Kitaplar Alemi*, 3 (1980), s. 46.

⁶ Orhan Vezirov, “Babamı Hatırlarken.”, *Azerbaycan*, 9 (1987), s. 157.

çocuk” oldum. “Sakallı çocuğa”, öğrenciye saygı hadsizdir... Bizim asrımız akla değil, dış görünümüne değer veriyor. Şimdi ben Rus toprağının hür vatandaşıyım..”⁷

2. Gençliği ve Üniversite Yılları (1910-1919)

Yusuf Vezir eğitimine Petersburg’ta devam etmek istiyordu. Bunun bazı sebepleri vardı. Herşeyden önce Petersburg Rusya’nın merkeziydi. Elbette oradaki eğitim hakkı ona, eğitimin yanısıra birçok şey de kazandırabilirdi. Zaten en yakın arkadaşı olan Mirhesen Mirtağıyev de Petersburg’ta eğitimini sürdürüyordu. Yusuf sık sık onunla mektuplaşır, halkın, gelecekte Petersburg ve diğer yerlerde eğitim gören öğrenciler tarafından kötü gidişattan ve cehaletten kurtarılacağına inanırdı.

Çalışarak biriktirdiği yüz manat⁸ parasıyla 1909 senesinin Haziran ayında Petersburg’a gitti. Mühendis olmak istiyordu. Sınavlara hazırlanıyordu, ancak matematiği iyi olmadığı için üniversiteye başvuru yapmadı. Petersburg’ta iken günlüğünde şunları yazıyordu: “On dört gündür Petersburg’tayım. Matematikle mübareze etsem de başarılı olamıyorum. Buraya geldiğim ve boşuna yüz manat para harcadığım için şimdi çok üzülüyorum”⁹

Petersburg’tan döndükten sonra bir müddet Aşkabat’ta kalan Yusuf Vezir daha sonra hukuk eğitimi almak için 1910 yılında Kiev’e gitti, Kiev İmparator Üniversitesi’nin Hukuk Fakültesi’ne kaydoldu. Çocukluğundan itibaren edebiyat ve resim ile ilgilenen Yusuf Vezir’in, hukuk fakültesini seçmesinin nedeni bilinmiyor.¹⁰

Kiev’de eğitim alan Azerbaycanlı talebeler kendi olanaklarıyla kurdukları neşriyat heyetiyle, Azerbaycan Türkçesinde kitaplar yayınlıyorlardı. Bu konuyla ilgili Bakü’de yayınlanmakta olan *Seda* gazetesine bir yazı gönderen Yusuf Vezir, kitapların yalnız edebiyata ait değil, tıp, tarih, siyaset gibi çeşitli konularda olduğunu açıklıyordu.¹¹

Neşriyat Heyeti, kitapları yayınlamakta çeşitli sıkıntılarla karşılaşılıyor ve yayın kuruluna para veremiyordu. Bundan dolayı bazen, eğitim ve kültürün gelişmesini isteyen Bakülü zenginlere müracaat ederek, halkın bilgilenmesi için para konusunda yardımcı olmalarını istiyorlardı. Neşriyata yardım edenler arasında dönemin zenginlerinden Hacı Zeynalabdin Tağıyev (1838-

⁷ Kamran Memmedov, Yusuf Vezir Çemenzeminli, Bakü 1987, s. 53.

⁸ Azerbaycan para birimi.

⁹ Karman Memmedov, *Age*, s. 54.

¹⁰ Cennet Nağıyeva, *Y. V. Çemenzeminli Arhivinin Tasviri*, Bakü 1999, s. 5.

¹¹ Yusuf Vezir Çemenzeminli, “Kiev’de Heyeti Neşriyat Teşkili”, *Seda*, 83 (1911).

1924) de vardı. Bundan dolayı Yusuf Vezir, *Seda* gazetesinde 24 Şubat 1913 yılında yayınlanan makalesinde, yapılan yardımlar için teşekkürünü bildiriyordu.¹² Ancak cüzi maddi yardımlar Neşriyat Heyetini pek tatmin etmiyordu ve bu yüzden de yalnız iki kitap yayınlanabilmişti. Bunlardan birisi Yusuf Vezir'in kendisinin kaleme aldığı *Melik Mehemed* adlı çocuklar için masal kitabı, diğeri ise Hasan Bey Zerdabi (1837-1907)'nin *Toprak, Su ve Hava* adlı bir kitabı idi.¹³

O zamanlar Rusya'nın başka yüksek okullarında olduğu gibi Kiev Üniversitesi'nde de çeşitli talebe cemiyetleri vardı. Bu cemiyetler sayesinde, kültürel faaliyetler düzenlenip elde edilen gelirle, ihtiyacı olan öğrencilere yardımlar yapılıyordu. Bu cemiyetlerden birisi de Kafkasyalı öğrencilerin kurduğu cemiyet idi. 1911 yılında, Kiyev Üniversitesi'nde Müslüman öğrencilerin sayısı hayli fazlaydı. Kafkasya'dan ve Orta Asya'dan gelen Müslüman öğrenciler “Bağımsız Müslüman Talebeleri Cemiyeti” kurmuşlardı. Bu cemiyet, Rusya'nın bütün bölgelerinden gelip Kiev'de tahsil gören Müslüman öğrencileri kendi etrafında toplayabilmişti.¹⁴

1915 senesinde I Dünya Savaşı'nın gidişatı sonucunda, Alman saldırısından çekinen çar hükümeti, Kiev Üniversitesi'ni geçici olarak Saratov şehrine taşıdı. Bundan dolayı Yusuf Vezir, üniversiteyi 1915 senesinde Saratov şehrinde bitirdi. Daha sonra Saratov adliyesinde çalışmaya başladı, ancak işi karşılığında pek para kazanamadı. Bu nedenle bir yandan çalışırken diğeryandan da zengin çocuklarına özel dersler vermeye başladı.¹⁵ Ancak onun hangi dersten özel dersler verdiği bilinmemektedir. Bu işlerden pek tatmin olmayan Yusuf, sonunda işlerini bırakarak önce Kiev'e gitti, oradan da savaşmak için cepheye yollandı.

Yusuf Vezir, Galiçya'da cepheye bulunurken Rusya'da Şubat İhtilali patlak verdi. İhtilalden sonra Ukrayna'da başlayan bağımsızlık hareketi, Rusya'da yaşayan diğery milletler için de örnek oldu. Cepheden Kiev'e dönen Yusuf Vezir, Kiev'de her hangi bir siyasi birlik çatısı altında toplanamayan, lakin bunun için bir çözüm arayan Azerbaycanlı talebeleri etrafına toplayarak, Müsavat Partisi'nin¹⁶ Kiev şubesini kurdu. Müsavat'ın Kiev şubesinin açılması ile ilgili hatıratında Yusuf şöyle yazıyordu: “Böyle bir halde, Ukrayna'da biz özümüzü yalnız görüyorduk. Hiç bir hazırlığımız

¹² Kamran Memmedov, *Yusuf Vezir Çemenzeminli*, s. 90.

¹³ Davud Demirli, “Gençleri Seven Edip”, *Azerbaycan Gençleri*, (17 Eylül 1977).

¹⁴ Tofik Hüseynoğlu, “Ukrayna ve Y. V. Çemenzeminli”, *Edebiyat*, (15 Ocak 1993).

¹⁵ Penah Halilov, “Ömrün Şerefi, Kalemin Kudreti”, *Azerbaycan*, 9 (1978), s. 152.

¹⁶ 1918 yılında Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kurulmasında ve hükümet kabinelerinde etkin olan siyasi parti.

olmadığı halde, Rus ihtilalini karşılamağa mecbur olmuştuk. Bu nedenle siyasi bir teşkilata büyük bir ihtiyaç doğmuştu.”¹⁷

Kiev Müsavat şubesine başkan olarak Yusuf Vezir seçildi. Bu şubenin esas amacı gelecekte Azerbaycan halkı için lazım olacak aydın ve yetenekli kişileri ortaya çıkarmaktı. 1918 senesinin 28 Mayısında Azerbaycan Cumhuriyeti kuruldu. Kısa zaman sonra ise Ukrayna'daki Azerbaycanlılara sevindirici haberler gelmeye başladı. Yusuf için daha mühim haber ise, onun Ukrayna'da Azerbaycan'ın diplomatik temsilcisi tayin edilmesiydi. Ukrayna'da Azerbaycan devletinin sefiri tayin olunması hakkındaki haberi ve itimatnameyi ona ulaştırmak için, Azerbaycan Dışişleri Bakanlığı'nın özel temsilcisi Esat Ahundov Kiev'e gönderilmişti. Ancak o sırada Yusuf Vezir, Kiev'de bulunmuyordu. Kırım Akmescit'te, Çar hükümetini yeniden kurmak isteyen Denikin¹⁸ güçlerine karşı savaşıyordu.

Ukrayna'da ve Rusya'da savaş durumunun olması Yusuf Vezir'i, Azerbaycan'a geri dönmek zorunda bıraktı. Vatana geri dönebilmek için Odessa'ya giden Yusuf, savaş nedeniyle yollar kapalı olduğundan, burada iki ay beklemek zorunda kaldı. Bu arada Çar yanlısı Denikin'le Bolşevikler arasındaki savaştan, Bolşevikler galip olarak ayrıldı ve Sovyet Hükümeti Ukrayna'da bulunan Kafkasya'lılara kendi vatanlarına dönme izni verdi. Yusuf Vezir, diğer Kafkasya'lılarla beraber “Boris” adlı bir Bulgar gemisine binerek önce İstanbul'a, oradan da Bakü'ye döndü.¹⁹

Yaklaşık 1 ay Azerbaycan'da kalan Yusuf, 1919 senesinin yazında yeni Cumhuriyetin ilk sefiri sıfatıyla İstanbul'a gönderildi. Kendisi o sırada 32 yaşında bulunuyordu.

3. İstanbul Sefirliği Dönemi. (1919-1920)

Yusuf Vezir, İstanbul'a sefir olarak gönderildiği devirde onun yardımcısı, Cahangir Bey Gaibov idi. İstanbul'a gitmek için Batum'dan geçen Yusuf Vezir, burada İngilizler tarafından çeşitli bahanelerle oyalanıyordu. Bu

¹⁷ Tofik Hüseynoğlu, *Agm, Edebiyat*, (15 Ocak 1993).

¹⁸ Anton İvanoviç Denikin (1872-1947), Profesyonel bir asker olan Denikin, 1905'te Japonlar'a karşı, 1914-1916 yılları arasında I. Dünya Savaşı'nda Almanlara karşı savaştı. Bolşevik İhtilalinden sonra 1918-1920 yılları arasında Bolşeviklere karşı Beyaz Ordu'nun (çar taraftarları) Güney cephesi komutanı olarak savaştı. Kuzey Kafkasya'yı denetim altına aldıktan sonra Moskova üzerine yürüdü. Lakin Ekim 1919'da Kızıl Orduya yenildi ve Kırım'a geri çekildi. 1920'de Beyaz orduların komutanlığını Pyotr Vrangel'e bırakarak Paris'e yerleşti. 1945 yılında Amerika'ya taşındı ve orada 1947 senesinde öldü. Bkz. Naki Keykurun, *Azerbaycan İstiklal Mücadelesinden Hatıralar (1905-1920)*, Ankara 1998, s. 119-120.

¹⁹ Orhan Vezirov, *Babam Yusuf Vezir Çemenzemimli Hakkında*, s. 38.

sırada Azerbaycan'ın dışişleri bakanı olan Memmed Yusuf Ceferov Türkiye'de diplomatik temsilcilik açılması ile ilgili İngiltere hükümetine üç defa (1919'un 27 Haziranında, 21 Ağustos'unda ve 25 Eylül'ünde) müracaat etmişti. Tiflis, Londra ve İstanbul arasında sürekli yazışmalar devam etmesine rağmen İngiltere, Türkiye ile savaş durumunda olduğunu ve Azerbaycan Cumhuriyetinin İttifak devletleri tarafından tanınmadığını ileri sürerek Azerbaycan heyetinin İstanbul'a gitmesine müsaade etmiyordu.²⁰

Yusuf Vezir, Batum'da iki ay kaldıktan sonra bir tüccar sıfatı ile aldığı vizeyle, 18 Haziran 1918'de küçük bir gemi ile İstanbul'a ulaştı. Birkaç gün sonra ise Türkiye'nin dışişleri bakanı ile görüştü ve kendisini takdim etti. İstanbul'da iken İngiltere'nin Türkiye'deki Baş Komiseri John M. De Robek ile de görüşen Yusuf Vezir, İngiltere ve Azerbaycan arasında iki taraflı işbirliği çalışmalarını ile ilgili Azerbaycan Hükümetinin görüşlerini açıkladı. Ancak Yusuf Vezir'in faaliyetleri, İngiltere hükümeti Savaş Bakanlığı tarafından daima dikkatle izleniyordu.²¹ Buradan da anlaşıldığı gibi Azerbaycan heyetinin İstanbul'daki faaliyeti daha ilk günden itibaren çok zor şartlarda yürütülüyordu.

Bir devlet memsuru olarak "bir memleket, yaşamak için kendini yaşatmalıdır, dışarıdan tasdik beklememeli" diyen Yusuf Vezir, Azerbaycan'ın gelişmesi ve halkın yaşam şartlarının iyileşmesi için elinden geleni yapıyordu. Lakin kendisi o dönemlerde halkın istikbalinin iyi olma çaresini sosyalizmde görmüyordu. Bununla ilgili olarak Azerbaycan gazetesinin 1919 senesinin 24 Ağustos sayısında yayınlanan makalesinde şöyle belirtiyordu: "Ben esasen Bolşevizme zıt biriyim. Bolşevizm hiçbir millet için, hususen bizim gibi esaretten yenice halas olmuş milletler için hiçbir saadet getirmez"²². Ayrıca kaleme aldığı "Bolşevik Korkusu" ve "Denikin Korkusu" adlı makaleleriyle Bakü'deki Müsavat Hükümetini Bolşevizmin Azerbaycan'a girmesine müsaade etmemeye çağırıyordu.

Bununla beraber Yusuf Vezir, Müsavat Hükümetinin yürüttüğü yanlış politikaları da eleştiriyordu. "Azerbaycan'da asayişin temini için toprak ve köylü meselelerinin halli tehir edilmemeli, kağıt üstünde yazılanlar hayata geçirilerek sonuçlanmalı. Sonra idaremizin tanzimine çalışılmalı, adaletsizlik ile şiddetli mübareze edilmeli"²³ diyen Yusuf Vezir, tüm bu eleştirilerine rağmen Müsavat Hükümetinin nüfuzlu temsilcisi idi.

²⁰ Cemil Hesenli, *Ağ Lekelerin Kara Gölgesi*, Bakü 1991, s.161-162.

²¹ *Age*, s.162.

²² Aybeniz Eliyeva, "Y. V. Çemenzemlini'nin Diplomatik Faaliyeti", *Edebiyat ve İnceneset*, (13 Ekim 1989).

²³ Aybeniz Eliyeva, *Agm, Edebiyat ve İnceneset*, (13 Ekim 1989)

Yusuf Vezir, İstanbul'da diplomatik faaliyeti ile beraber, edebi faaliyetine de devam etmiştir. Zira Azerbaycan edebiyatını Türk dünyasında tanıtmak için zengin bilimsel içerikli "Azerbaycan Edebiyatına Bir Nazar" ve "Tarihi Coğrafi ve İktisadi Azerbaycan" adlı kitaplarını yazarak, 1921 senesinde İstanbul'da yayınlattır.²⁴ Kitap okumayı da çok seven Yusuf Vezir'in, İstanbul'da iken okuduğu kitaplar arasında *Seyahatname-i İbn Batuta*, Bursalı Mehmet Tahir'in *Osmanlı Müellifleri*, Kudsi'nin *Gülistan-i İrem*, Bartold'un *İstoriya izuçeniya Vostok'a v Yevrope i v Rossiy* [Avrupa'da ve Rusya'da Doğu Tarihinin Öğretilmesi], V. Çerevanski'nin *Dve Volni* [İki Dalga], Necip Âsım'ın *Türk Tarihi*, Ali Seydi'nin *Devlet-i Osmaniye Tarihi* ve *Cihannüma* gibi meşhur eserler bulunmaktadır.²⁵

4. Muhaceret Yılları (1923-1926)

1920 senesinin 27 Nisanında Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti Sovyet Kızıl Ordusu tarafından işgal edildi ve milli yönetime son verildi. Bu haberi alan Yusuf Vezir, İstanbul'da eğitim gören öğrencileri sefirliğin binasına toplayarak Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bağımsızlığına son verildiğini, dolayısıyla görevinin artık bittiğini ilan etti. Ardından gelecekte ne yapması gerektiğini öğrenmek amacıyla, Batum'daki Sovyet Konsolosluğuna başvurdu. Lakin oradan bir cevap alamadı. Bu sırada Sovyet Azerbaycan'ının Türkiye'ye yeni tayin edilen dış ticaret müsteşarı Behbud Bey Cevanşir İstanbul'da bulunuyordu. Azerbaycan Komünist Partisi'nin 1. Sekreteri olan Sergey Mironoviç Kirov (1886-1934)²⁶, Behbud Bey'e İstanbul'da bulunan Azerbaycanlılara iş bulması gerektiğini tembih etmişti. Behbud Bey, İstanbul'da Yusuf Vezir ile görüşerek ona iş bulacağına dair söz verdi. Lakin kısa bir süre sonra Behbud Bey Ermeni Taşnak Partisi üyelerinden biri olan Torlakyan tarafından İstanbul'da katledildi.²⁷ Böylece Behbud Bey, planladığı işleri gerçekleştiremedi.

Ne yapacağını, Azerbaycan'a döndüğü takdirde onu nelerin beklediğini bilmeyen Yusuf Vezir, 1923 senesinin başlarında Fransa'ya, küçük kardeşi Miri'nin yanına gitti. Kardeşi Miri o sıralarda Paris'te Siyasal Bilimler

²⁴ Orhan Vezirov, *Babam Yusuf Vezir Çemenzeminli hakkında*, s. 39.

²⁵ Kamran Memmedov, *Age*, s. 154.

²⁶ Sergey Mironoviç Kirov (1886-1934), gerçek soyadı Kostrikov'dur. "Kirov" mahlasını 1909'da Vladikafkas'da çıkardığı *Terek* adlı gazetede ilk defa kullandı. 1904'den beri Bolşevik hareketine katıldı. 1905-1907 yılları arasında birkaç kez tutuklandı. 1917'den itibaren Merkez Komite üyesi, 1921 yılından ise Azerbaycan Komünist Partisi Merkez Komitesi'nin 1. sekreteri oldu. 1924 yılında Politbüro üyeliğine getirildi. Stalin'in halefi olması bekleniyordu. 1934 yılında ustaca planlanmış bir suikastle NKVD tarafından katledildi. Bkz. "Kirov", *Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi*, V, Baku 1981, s. 395-396.

²⁷ Orhan Vezirov, *Babam Yusuf Vezir Çemenzeminli hakkında*, s. 40.

Akademisi'nin Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde eğitim görüyordu. Paris'e yerleşen Yusuf, kardeşi ile beraber Latış ismindeki küçük bir mahallede oturuyordu. Yusuf, bu mahallede bazen Azerbaycan'dan Paris'e gelmiş Barış heyetinin temsilcileriyle²⁸ de karşılaştığını belirtiyordu.²⁹

Yusuf, Fransızca'yı öğrenmek için Paris'te bir dil kursuna yazıldı. Ayrıca, maddi zorluklara ve manevi sıkıntılara rağmen kitap okumaya devam eden Yusuf Vezir'in, Fransa Milli Kütüphanesinden istifade etmesi için bir kütüphane kartı da bulunuyordu.³⁰ Fransa'da bir yabancı'nın hukuk alanında çalışması mümkün olmadığından, Yusuf, kursu bitirdikten sonra, Paris yakınındaki Klişi adlı kasabaya taşındı ve orada bir otomobil fabrikasında işçi olarak çalışmaya başladı. Daha sonraları kaleme aldığı anılarında Klişi'deki işçilik hayatından bahsederken, fabrikada çalıştığı sırada düşünceleri ve kesin görüşleri ile komünistlere yaklaştığını, bu yüzden de Fransa Parlamentosu'ndaki komünist milletvekilleri ile görüştüğünü, ayrıca fabrika işçileri ile birlikte birkaç defa eylemlere katıldığı için işten atıldığını da söylemektedir. Yusuf Vezir, kardeşinin hastalığı sırasında Sovyetler Birliği'ne dönebilmek için, Fransa'daki Komünist Parti temsilcisi Gazanfer Musabeyov'a müracaat ettiğini ve bir dönem Paris'te yayımlanmakta olan *Paris Habercisi* adlı komünist gazetesinde çalıştığını belirtmektedir.³¹

Yusuf Vezir, kendisinin de anlattığı gibi Klişi'deki fabrikada 3 seneye yakın işçi olarak çalıştı. Bu sırada küçük kardeşi Miri çok ağır hastaydı. Üniversiteyi bitirdikten sonra Paris bankalarından birisinde memur olarak görev yapan Miri, aldığı maaşı yeterli olmadığı için özel yazı işleriyle de meşgul oluyordu. Miri'nin aylarca devam eden düzensiz yaşamı ansızın verem (zatürre) olmasına neden oldu. Yusuf Vezir, kardeşinin hastalandığını duyar duymaz Paris'e döndü. Miri'yi Şorite adlı bir hastaneye yatırdı. Maddi ve manevi sıkıntılar sonucunda Miri'nin 13 ay devam eden hastalığı daha da şiddetlendi ve 1925 senesinin Nisan ayında 29 aşında iken vefat etti. Kardeşinin vefatı Yusuf'u derinden sarstı. Onu defnetmek için mezarlıktan yalnız 5 senelik bir yer kiralayabildi. Çünkü daha fazlasına parası yetmiyordu. 5 seneden sonra ise para verilmediği takdirde ceset mezardan

²⁸ Azerbaycan Cumhuriyeti 1920 senesinin başlarında Paris Barış Konferansı'na bir heyet göndermişti. Fakat Azerbaycan 27 Nisan 1920-de Kızıl Ordu tarafından işgale maruz kalınca bu heyet geri dönemedi ve özellikle heyet başkanı Alimerdan bey Topçubaşov da dahil bazıları Paris'te yaşamak zorunda kaldı. Daha geniş bilgi için: "Topçubaşov", *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Ansiklopedisi*, II, Bakü 2005, s. 407-411.

²⁹ Orhan Vezirov, *Age*, s. 40.

³⁰ Orhan Vezirov, "Babamı Hatırlarken", *Azerbaycan*, 9 (1987), s. 156.

³¹ Tofik Hüseyinov, Celil Hesenov, "Yarım Hakikatten, Tam Hakikate", *Ulduz*, 9 (1989), s. 74-75.

çıkarılacaktı. Bu mesele özellikle Yusuf Vezir'i çok düşündürüyordu. 1930 senesinde şöyle yazıyordu: “Her halde şimdi Miri'nin cesedini çıkararak yerine bir başkasını defnetmişlerdir.”³²

Yusuf Vezir, henüz İstanbul'da iken Müsavat Partisi çizgisinden uzaklaşmaya başlamıştı. Onun Müsavat çizgisinden uzaklaşması, arkadaşlarından bazılarını çok öfkelenmişti. Dahası Paris'e gittikten sonra Müsavat Partisi ile ilişkisi tamamen kopmuş ve zamanında beraber çalıştığı eski dava arkadaşları ile ciddi tartışmalar yaşamaya başlamıştı. Yusuf Vezir'in Müsavat Partisi'nden uzaklaştığı haberi İstanbul'da, Mehmet Emin Resulzade'nin başkanlığında yayınlanan *Yeni Kafkasya* adlı dergide değerlendirilmiş ve dergide “Müsavatçı” imzasıyla “Şerefsiz Bir Akıbet” adlı bir makale yayınlanmıştır.³³

Makalede, Yusuf Vezir'in Müsavat çizgisinden ayrılmasının Sovyet propagandacıları tarafından Müsavat Partisi'nin parçalanması gibi değerlendirildiği ancak Yusuf Vezir gibi birkaç kişinin böyle münasebetsiz hareketleri sonucunda partinin parçalanmayacağı kaydedilmiştir. Ayrıca daha sefarette iken, Yusuf Vezirin iyi çalışmadığı için Azerbaycan Hükümeti tarafından zaten azline karar verildiği, ancak Bolşeviklerin işgali sonucunda bu kararın uygulanmadığına dikkat çekilmiştir. Makalenin sonunda “bu ayrılışın sonu düşmana, yani Çeka'ya³⁴ hizmettir.” diye vurgulanmış ve bunun da “Şerefsiz Bir Akıbet” olduğu belirtilmiştir.³⁵

Makalenin dilinin çok sert olması müellifin yazısını öfkeli bir halde yazdığının kanıtıdır. Ayrıca birkaç dikkat çeken husus daha vardır. Örneğin makalenin bazı yerlerinde Yusuf Vezir temsilci olarak, bazı yerlerinde ise elçi olarak zikredilmektedir. Yani makalenin içerisindeki bu çelişkiler açıkça görünmektedir. Makalenin sonunda ise Yusuf Vezir hakkında ağır laflar söylenmiştir.

Yusuf Vezir, bu makaleye cevap olarak 1925 yılında, Paris'ten, Bakü'de yayınlanmakta olan *Komünist* gazetesine bir yazı göndermiştir. Yazısında Müsavat Partisi'nden ayrılmasını şöyle açıklamıştır: “Müsavat'ı terk etmem derin araştırma ve düşüncelerden sonra olmuştur. Beni yakından tanıyanlar

³² Kamran Memmedov, *Age*, s. 168.

³³ Müsavatçı, “Şerefsiz Bir Akıbet”, *Yeni Kafkasya*, 12 (1925), s. 10-13

³⁴ Çeka (Olağanüstü Komite), Geniş anlamda, Dahili Meseleler, Polis ve İstihbarat Sovyet Bakanlığı Halk Komiserliği şeklindedir. 1917'de karşı ihtilalle mücadele için kurulmuştur; 1922'den sonra “demokratikleşme” ve “Stalin Anayasası'nı Hazırlama”nın doruğunda GPU olmuş, 1934'de NKVD'ye dönüşmüş, 1946'da MGB denmiş ve Beriya'nın idamından sonra KGB olmuştur. Anton Kolendiç, *Kremlinde iktidar mücadelesi: Stalinin ölümünden Beriyanın idamına kadar*, çev. Eşref Bengi Özbilen, İstanbul 1994, s. 2.

³⁵ Müsavatçı, “Şerefsiz Bir Akıbet”, *Yeni Kafkasya*, 12 (1925), s. 13.

ve benimle yıllarca halk için hizmet edenler çok güzel biliyorlar ki, ben hayatımda meslekten başka hiçbir amaç peşinde koşmuş bir adam olmadım".³⁶

Bu makalede Yusuf Vezir, Müsavat önderlerini çok sert bir dille suçlamıştır. Onların, kendi şahsi çıkarlarını millet çıkarlarından üstün gördüklerini belirterek, hakikati herkesten gizlediklerini savunmuştur. Müsavatçıların, yaptıkları suçları bir başkasının üzerine atmakla, kendilerini akladıklarını ve kendisinin hedef seçildiğini vurgulamıştır. Sefirlik görevinden istifa etmek istediğini bu yüzden de 18 Şubat 1920'de Azerbaycan İçişleri Bakanı Fethali Han Hoyski'ye bir mektup göndererek kendisini görevden almalarını rica ettiğini, fakat Bakü'nün bu isteğe hiçbir cevap vermediğini kaydetmiştir. Bu arada sefarette maddi sıkıntıların had safhada olduğunu, bu sıkıntılara rağmen kendisinin 8 ay maaşsız olarak vazifesini icra ettiğine dikkat çekmiştir. Ancak daha sonra paranın bulunduğunu ve o dönemde Alimerdan Bey Topçubaşov³⁷ tarafından kendisinin görevine son verilerek yerine Halil Hasmemmedov'un getirildiğini ve ona, kendi maaşının üç katının ödendiğini söylemektedir. Yusuf Vezir, tüm bunları gördükten sonra artık siyasette ve görevde bulunmanın yanlış olacağını, böylece siyasetten ve görevinden ayrılma kararını aldığını ve bunu bizzat Osmanlı Hükümeti'ne bildirdiğini kaydetmiştir.

Yazısında ayrıca İstanbul'a yerleşen muhacirlerden bazılarının millet adına toplanan paralar ile hoş bir hayat sürdürdüklerini de iddia etmektedir. Böyle hayat sürenlerin başında ise Halil Hasmemmedov'un adını çekmektedir. "Diğer muhacirler günlük ekmeğe muhtaç iken Halil Bey gibi birkaç kişinin bu davranışları, muhacirler arasında onlara karşı bir muhalefet oluşturdu" diyen Yusuf Vezir, aç muhacirlerden bazılarının birkaç defa elçiliğe Halil Bey'in üzerine hücum ettiğinden de bahsetmektedir.³⁸

Kardeşinin hastalığı sırasında Alimerdan Bey Topçubaşov'dan yardım istediğini, lakin cevap alamadığını, daha sonra yardım için Mehmet Emin Resulzade'ye³⁹ müracaat ettiğini, ancak onun tarafından tehdit edildiğini

³⁶ Yusuf Vezir, "Müsavatçıya Cevap", *Komünist*, (23 Ekim 1925).

³⁷ Alimerdan Bey Topçubaşov (1865-1934), 1889'da Petersburg Üniversitesi'nin hukuk fakültesini bitirdi. Tiflis ve Bakü'de çalıştı. 1897-1917 yılları arasında *Kaspi* gazetesinin muharriri, I. Duma'da milletvekili, ayrıca İttifak-ı Müslimin Partisinin kurucularından oldu. Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin Parlamento Başkanlığını yaptı. Paris Konferansı'na katılan Müsavat temsilcilerine başkanlık etti. Bkz. *Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi*, IX, Bakü 1986, s. 316.

³⁸ Yusuf Vezir, "Müsavatçıya Cevap", *Komünist*, (24 Ekim 1925).

³⁹ Azerbaycan Cumhuriyeti Milli Şura Hükümeti ve devletin kurucu partisi Musavat'ın başkanı. Kızıl Ordu'nun Azerbaycan'ı işgalinden sonra hapsedilerek Moskova'ya götürüldü. Oradan bir kayıkla önce Finlandiya'ya ardından Türkiye'ye muhaceret etmek

iddia etmiştir.⁴⁰ Makalenin sonunda ise kendisinin kandırıldığını, yalancı propagandalara inandığını üzülenek belirtmiş ve Bolşevik İhtilali'ni savunduğunu söylemiştir.⁴¹

Yusuf Vezir'in bu yazısına cevap gecikmedi. Yine *Yeni Kafkasya* dergisinde Yusuf Vezir'in yazısı değerlendirilmiş ve onun ileri sürdüğü ithamlara yanıt verilmiştir. "Bir Mürtedin Küfürleri" başlıklı ve Halil Hasmemmedov imzasını taşıyan makalede, Vezirov'un Komünist gazetesinde yayınlanmış yazısı ile olayları çarpıttığı ve yanlış yorumladığı, iddialarının ise vahim olduğu vurgulanmıştır. Ayrıca onun Çeka taraftarı olduğu ve "düne kadar tükürdüğü elleri, bu gün öptüğü"⁴² iddia edilmiştir. Yazıda Yusuf Vezir'in, Bolşevikler'in 1921 yılında Azerbaycan'da yaptıkları zulümlere ait bilgiler topladığını fakat nedense bu işlerinden hiç bahsetmediğine dikkat çekilmiştir. Özellikle Yusuf Vezir'in tüm ithamlarına yanıtlar verilmiş ve onun yalancı olduğu belirtilmiştir. Yazının sonunda ise Yusuf'un ihanet ettiğine dikkat çekilmiş ve "hayatta ihanetin yeri olsa da hainlere yer olmaz" vurgusu yapılmıştır.⁴³

Yusuf Vezir'in *Komünist* gazetesine yazı yolladığı dönemde bir dönüşüm geçirdiği anlaşılıyor. Eski dava arkadaşları ile ayrılığa düştüğü görülüyor, bunun nedenini ise "kandırılmak" ve "yanlış propagandaların etkisinde kalmak" şeklinde yorumluyor. Fakat fikrimizce bu ayrılık maddi sıkıntıyla yüzleşmesi nedeniyle baş vermişti. Fransa'daki sıkıntılı hayatı ve kardeşinin hastalığı sırasında kimseden yardım alamaması onu hayal kırıklığına uğratmış görünmektedir. Belki bunun da etkisiyle, bir manevra yaparak eski arkadaşlarından kopmuş ve Paris'teki Azerbaycan Sovyet temsilciliğiyle irtibat kurmaya çalışmıştır. Zira Sovyet temsilciliğinin yayınladığı *Paris Habercisi* adlı gazete yazı göndermesi de onun artık Sovyetlerle uzlaşmak isteğini açıkça ortaya koymaktadır. Nitekim yukarıda da değindiğimiz üzere Azerbaycan'da çıkan *Komünist* gazetesinde de yazısı yayınlanmıştır. Bundan birkaç ay sonra ise kendisi Sovyet vatandaşlığına kabul edilmiştir.

Kardeşinin ölümü ve Fransa'da süren ağır hayat, Yusuf Vezir'in Fransa'daki Sovyet temsilciliğine müracaat etmesine neden olmuş görünüyor. Yaptığı müracaatında Azerbaycan'a dönmek istediğini belirtmiştir. O sırada Paris'teki Sovyet temsilciliğinde onu yakından tanıyan

zorunda kaldı. 1955 yılında Ankara'da vefat etti. Bkz: Nesiman Yagublu, *Azerbaycan Milli İstiklak Mübarezesi ve Mehmet Emin Resulzade*, Bakü 1999.

⁴⁰ Yusuf Vezir, *Agm*, Komünist, (24 Ekim 1925)

⁴¹ *Agm*, Komünist, (24 Ekim 1925)

⁴² Halil Hasmemmedov, "Bir Mürtedin Küfürleri", *Yeni Kafkasya*, 7 (1926), s. 12.

⁴³ Halil Hasmemmedov, *Agm*, *Yeni Kafkasya*, 7 (1926), s. 13

Gazanfer Musabeyov⁴⁴ da bulunuyordu. Yusuf onunla Kiev'den tanıştıyordu. Gazanfer de Kiev Üniversitesi'nin Tıp Fakültesi'ni bitirmişti. Yusuf'un müracaatını Azerbaycan SSC Komünist Parti I. Sekreteri Kirov'a ileten Musabeyov, kısa zaman sonra olumlu yanıt aldığını ve Yusuf'un Sovyet vatandaşlığına kabul edildiğini bildirdi. Böylece Yusuf Vezir, 1926 senesinin 18 Ocak tarihinde Sovyet vatandaşlığına kabul edildiğini öğrendi. Sovyetler Birliği'ne döndükten 10 yıl sonra yazdığı hatıralarının birinde şöyle diyordu: "Hayatımın en sıkıntılı günleri politikaya hasrettiğim zamanlar olmuştur."⁴⁵

Yusuf Vezir, Fransa'da bulunduğu sırada, daha önce 1921 yılında İstanbul'da neşredilen "Azerbaycan Edebiyatına Bir Nazar" adlı makalesi L. Bouvat tarafından Fransızca'ya çevrilerek *Revue du Monde Musulman* mecmuasında 1922 senesinde yayınlanmıştır. Makalenin sonunda Yusuf Vezir'in ismi, Miri Bek Vezirov olarak verilmiştir.⁴⁶

Sonuç

Daha Kiev'de öğrenci iken vatanına hizmet için gece-gündüz demeden çalışan Yusuf Vezir, Azerbaycan'ın Sovyet işgaline maruz kalmasıyla İstanbul'da yaşayan Azerbaycan Cumhuriyeti'nin önderleri ile ters düşerek Fransa'ya kardeşinin yanına gitmek zorunda kalmıştır. Fakat özellikle kardeşinin vefatından sonra orada kalmanın anlamsız olacağını düşündüğünden ülkesine dönmenin yollarını aramaya başlamış, Sovyet Azerbaycanı'na dönmek için yaptığı müracaatların olumlu sonuçlanmasıyla 1926'da Bakü'ye dönmüştür. Fakat memleketine dönüşünden sonra yeni sorunlarla karşılaşmış, suçlanmış, yargılanıp hapse atılmış, hapiste iken hayatını kaybetmiştir. Gerçi döndükten sonra mazisini, yani özellikle Müsavatçılığı karalamaya başlamış, kandırıldığını, hata yaptığını belirtmiş ve başkalarının böyle hatalara düşmemesini temenni ettiğini vurgulamıştır ama yine de Sovyet rejiminin 37'de başlayan ağır "Repressiya dalgasından"⁴⁷ kurtulamamıştır. Özellikle Azerbaycan'a döndükten sonra

⁴⁴ Gazanfer Musabekov, Kırım'da eğitim görmüş, Paris'te Azerbaycan Sovyet Elçiliğinde görev yapmış, 1920'lerden beri bazı komiserlik makamlarında bulunmuş, tarım, ticaret, endüstri ve gıda komiserliği yapmış, 1938 yılında idam edilmiştir. Bkz. Audrey L. Altstadt, *The Azerbaijani Turks: Power and Identity under Russian Rule*, California 1992, s.142.

⁴⁵ Tofik Hüseyinov, Celil Hesenov, "Yarım Hakikatten, Tam Hakikate", *Ulduz*, 9 (1989), s. 75.

⁴⁶ L. Bouvat, "Un Coup D'oeil Sur La Litterature De L'Azerbaïdjan", *Revue du Monde Musulman*, 50 (Juin 1922).

⁴⁷ 1930-ların sonuna doğru bütün Sovyet ülkelerinde olduğu gibi Azerbaycanda da aydın sınıfına karşı ciddi bir baskı, tehdit, tutuklama, yargılama, idam ve sürgünler uygulanmıştır. Sonuçta bazı araştırmacıların tahminine göre yalnız Azerbaycanda 100 binden fazla aydın bu repressiya döneminin kurbanına çevrilmiştir. (yazar notu)

kaleme aldığı “Studentler” (Talebeler) romanına göre önce ciddi şekilde eleştirilmiş, ardından romandaki düşüncelerine göre yargılanmıştır. Birçoğu artık hayatta olmayan şahıslardan zorla alınan sahte ifadeler doğrultusunda 1940 yılı Şubat ayının 26’sında Yusuf Vezir’in suçlu olduğuna ilişkin karar çıkarılmıştır. Bu karardan sonra, aynı yılın 11 Haziranında yapılan SSCB Halk İçişleri Komiserliğinin özel oturumunda, Yusuf Mirbaba oğlu Vezirov anti Sovyet faaliyetine, İngiltere, Fransa, Türkiye ve Almanya’nın çeşitli teşkilatlarına casusluk ettiği gerekçesi ile 8 yıl hapse mahkûm edilmiştir. Yaklaşık 6 ay Bakü’ye yakın Keşle hapishanesinde tutulduktan sonra 3 Temmuzda Gorki vilayetinin Suhabezvodnaya köyündeki hapishaneye gönderilmiştir. 3 Ocak 1943 yılında ise orada vefat etmiştir.

KAYNAKÇA

- “Kirov”, *Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi*, V, Bakü 1981.
- “Topçubaşov”, *Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi*, IX, Bakü 1986.
- “Topçubaşov”, *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Ansiklopedisi*, II, Bakü 2005.
- “Yusuf Vezir Çemenzeminli”, *Literaturnaya Gazeta*, (11 Ağustos 1956).
- “Yazıcı Yusuf Vezirin Arhivi”, *Komünist*, (30 Ocak 1957).
- Azerbaycan Tarihi: En Eski Devirlerden XX. Asrın Başlarına Kadar*, Bakü 1993.
- Orhan Vezirov, *Babam Yusuf Vezir Çemenzeminli Hakkında*, Bakü 1997.
- Cennet Nağıyeva, *Yusuf Vezir Çemenzeminli Arhivinin Tasviri*, Bakü 1999.
- Cennet Nağıyeva, “Yazıcının Şahsi Arhivi”, *Komünist*, (28 Ekim 1984).
- Ferman Bayramov, “Çemenzeminli Yaradıcılığında Kütüphane ve Bibliyografya Meseleleri”, *Kitaplar Alemi*, 3 (1980).
- Orhan Vezirov, “Babamı Hatırlarken.”, *Azerbaycan*, 9 (1987).
- Kamran Memmedov, *Yusif Vezir Çemenzeminli*, Bakü 1987.
- Yusuf Vezir Çemenzeminli, “Kiyev’de Heyeti Neşriyat Teşkili”, *Seda*, 83 (1911).
- Davud Demirli, “Gençleri Seven Edip”, *Azerbaycan Gençleri*, (17 Eylül 1977).
- Tofik Hüseynoğlu, “Ukrayna ve Y. V. Çemenzeminli”, *Edebiyat*, (15 Ocak 1993).
- Penah Halilov, “Ömrün Şerefi, Kalemin Kudreti”, *Azerbaycan*, 9 (1978).
- Naki Keykurun, *Azerbaycan İstiklal Mücadelesinden Hatıralar (1905-1920)*, Ankara 1998.
- Cemil Hesenli, *Ağ Lekelerin Kara Gölgesi*, Bakü 1991.
- Aybeniz Eliyeva, “Y. V. Çemenzeminli’nin Diplomatik Faaliyeti”, *Edebiyat ve İncesenet*, (13 Ekim 1989).
- Tofik Hüseynov, Celil Hesenov, “Yarım Hakikatten, Tam Hakikate”, *Ulduz*, 9 (1989).
- Müsavatçı, “Şerefsiz Bir Akıbet”, *Yeni Kafkasya*, 12 (1925).
- Anton Kolendiç, *Kremlinde iktidar mücadelesi:Stalinin ölümünden Beriyanın idamına kadar*, çev. Eşref Bengi Özbilen, İstanbul 1994.
- Yusuf Vezir, “Müsavatçıya Cevap”, *Komünist*, (23 Ekim 1925).
- Halil Hasmemmedov, “Bir Mürtedin Küfürleri”, *Yeni Kafkasya*, 7 (1926).
- Audrey L. Altstadt, *The Azerbaijani Turks: Power and Identity under Russian Rule*, California 1992.

- L. Bouvat, “Un Coup D’oeil Sur La Litterature De L’Azerbaidjan”, *Revue du Monde Musulman*, 50 (Juin 1922).
- Behlul Abdullayev, *Yusuf Vezir Çemenzeminli ve Folklor*, Bakı 1981.
- Ziya Bünyadov, *Kırmızı Terör*, Bakü 1993.
- Hidayet Efendiyev, “Edebiyatta Kontrrevolusyon Sarsalama Aleyhine”, *Komünist*, (10 Nisan 1937).
- Cevat Heyet, *Azerbaycan Edebiyatı Tarihine Bir Bakış*, Tahran 1990.
- Ahmet Karaca “Azerbaycan Milli Hareketinin ideolojik karakteri”, *Milli Eğitim ve Kültür Dergisi*, Ankara, 7 (1980).
- Yaşar Karayev, *Belli Başlı Dönemleri ve Zirve Şahsiyetleri ile Azerbaycan Edebiyatı*, İstanbul 1999.
- Mirze Bala Mehmetzade, *Milli Azerbaycan Hareketi*, Berlin 1938.
- Mulman, *Politiçiskiy stroy Azerbaydjana v XIX- naçale XX vekov*, Bakü 1966.
- Nesiman Yagublu, *Azerbaycan Milli İstiklak Mübarezesi ve Mehmet Emin Resulzade*, Bakü 1999.